

Het Murmelliusgymnasium in oorlogstijd

Stefanie Schipper-Fijma

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog is het Murmelliusgymnasium een kleine school, bestaande uit zo'n 160 leerlingen en een tiental docenten, onder de bezielende leiding van rector Dr. Jaap Hemelrijk. Sinds zijn benoeming tot rector in 1926 drukt Hemelrijk een groot persoonlijk stempel op de sfeer en de ontwikkeling van de school. De leerling staat in zijn ogen in alles centraal en deze visie leidt tot een totaal andere aanpak dan het docentencorps tot dan toe gewend was, met name op het gebied van strafmaatregelen tegen leerlingen. Daar houdt Hemelrijk niet van. Als er dan toch gestraft moet worden, dan het liefst op een dusdanig ludieke wijze die de leerling het onnozele van zijn gedrag laat inzien. Twee jongens die onder leestijd zitten te kaarten, worden door Hemelrijk een hele ochtend in de aula gestald om hun kaartspel voort te zetten. Aan het eind van de ochtend vragen de jongens, hun kaartspel beu, of zij zo snel mogelijk weer de les in mogen.¹

Volgens Hemelrijk zijn regels er om plezier en geen last van te hebben.² Regelmatig worden bestaande regels afgeschaft of vervangen om de ontwikkeling en voortgang van leerlingen niet te belemmeren. Hemelrijk is er van overtuigd dat leerlingen, hun ouders en hun docenten zich ten volste moeten inzetten om van de schoolcarrière een succes te maken. Hij zorgt er voor dat ouderejaars hun jongere zwakkere schoolgenoten belangeloos in de pauze bijles geven. Docenten dienen door middel van extra toetsen de leerling meer kansen te bieden en ouders worden meer bij school betrokken. Hemelrijk introduceert daarom de ouderavond, waardoor ouders en docenten in staat zijn samen de ontwikkeling van de kinderen te bespreken. Ook is hij de drijvende kracht achter allerlei buitenschoolse activiteiten, zoals boottochten naar Den Helder en Terschelling. In de winter popelt Hemelrijk om de leerlingen ijsvrij te kunnen geven en grote schaatstochten te houden tot aan Marken toe.

Hemelrijk ziet wat betreft zijn leerlingen veel door de vingers en gunt hen veel, maar hij is tegelijkertijd ook veeleisend. In het klaslokaal moet hard gewerkt worden. Doubleren is in de ogen van Hemelrijk vaak gewenst. Zijn eigen zoon laat hij een jaar overdoen omdat hij hem nog te jong vindt en zijn dochter doet een jaar over om haar basiskennis te verstevigen.³

Sommige docenten ervaren weinig steun van de rector bij het optreden tegen lastige leerlingen. Enkele docenten, die in de ogen van Hemelrijk niet functioneren, worden vervangen door nieuwe docenten en Hemelrijk kan in rake taal zijn docenten wijzen op hun fouten. Toch zijn ernstige wrijvingen een uitzondering. Hemelrijk zet zich in voor een goed aaneengesloten rooster voor leerlingen en docenten, waardoor laatstgenoemden zoveel mogelijk tijd overhouden voor de voorbereiding van hun lessen, hun nakijkwerk en verdere studie. Dit wordt door de

Familie Hemelrijk, vader, moeder, Jan, Dineke met links Henk Zveerus en rechts Noor van Donselaar, 1939

¹ Alewijn Visser, *Gedenkboek ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Murmelliusgymnasium* (1954) p. 132.

² Visser, *Gedenkboek*, p. 140.

³ Ibidem, p. 137.

docenten hoogst gewaardeerd en al met al heerst er een harmonieuze sfeer op het Murmelliusgymnasium.

Het Murmellius bevindt zich in deze tijd nog niet in het huidige gebouw aan de Bergerhout, maar in een deel van het landbouwhuis op de hoek Paternosterstraat/Gasthuisstraat. Dit onderkomen is volstrekt ongeschikt: de geluiden van het drukke straatverkeer overstemmen de docenten in het klaslokaal en de medewerkers van het landbouwhuis zien het liefst de gymnasiasten verdwijnen zodat zij meer ruimte hebben voor hun werkzaamheden. Ironisch genoeg biedt de economische crisis van de jaren '30 uitkomst: er zal een nieuw schoolgebouw worden gebouwd als onderdeel van de werkverschaffingsprojecten van de overheid. Als locatie wordt gekozen voor de Bergerhout. Op 12 juli 1939 legt de zoon van de burgemeester en tevens leerling van de school de eerste steen. Anderhalve maand later valt Duitsland Polen binnen.

Gleichschaltung en verzet

In de zomer van 1939 mobiliseert ons land. Het oude gebouw van het gymnasium moet worden ontruimd en de gymnasiasten moeten op verschillende locaties in de stad hun onderwijs genieten, onder meer in de Kapelkerk, het Hof van Sonoy en zelfs in café Het Wapen van Haarlem aan de Nieuwe Sloot.⁴ Leraren doorkruisen per fiets de stad om hun lessen te kunnen geven.

Op 10 mei 1940 is in Alkmaar de Duitse inval duidelijk merkbaar door het bombardement op het vliegveld van Bergen. Veel leerlingen en leraren zijn op school aanwezig en worden door de rector naar huis gestuurd. Pas op 23 mei worden de lessen hervat. Hemelrijk spreekt zijn zesde klas toe: 'Jongens en meisjes, ik wil niet praten over datgene, wat gebeurd is of wat gebeuren gaat, maar dit wil ik wél, dat jullie wat er ook gebeurt, nooit zult vergeten, dat het goede nimmer verloren gaat en dat het kwade altijd zichzelf straft. Altijd!'.⁵ Hemelrijk is Joods.

Op 2 september wordt het nieuwe gebouw aan de Bergerhout ingewijd. Wat een feestelijk gebeuren had moeten zijn, wordt een sobere aangelegenheid. Het Murmellius merkt eind 1940 welke impact de Jodenvervolgning heeft op het dagelijks leven: Hemelrijk en de docenten Dr. Kukenheim en Dr. Van Amerongen, allen Joods, worden uit hun functie ontheven en enkele maanden later ontslagen. Dr. Kamerbeek zal tot het einde van de oorlog de functie van rector bekleden. Hemelrijk, Kukenheim en Van Amerongen zullen uiteindelijk moeten onderduiken.

Het vertrek van Hemelrijk, Kukenheim en Van Amerongen maakt veel indruk op de leerlingen. Toch verwachten zij deze heren snel terug te zien en maken het hun vervangers niet al te moeilijk in de les. Van één docent wordt aanvankelijk vermoed dat hij lid is van 'Zwart Front' en de leerlingen benaderen hem dan ook met grote reserve. Al snel blijkt dat dit vermoeden ongegrond is doordat de docent in kwestie via subtiele humor zijn pro-Britse en daarmee anti-Duitse houding etaleert.⁶ Het vak Duits wordt in één klap het meest gehate vak. De leerlingen willen voor de taal van de bezetter niet langer hun best doen, hoewel hun sympathie voor en loyaliteit aan hun docente het uiteindelijk winnen van hun afkeer van Duitsland.⁷

Sinds de machtsovername van Adolf Hitler in Duitsland zijn de nazi's gedurende de jaren dertig in Duitsland bezig geweest met het proces van *Gleichschaltung*, waarmee zij de totale

⁴ Ibidem, p.162

⁵ Ibidem, p.166

⁶ Ibidem, p. 187

⁷ Ibidem.

controle over het denken en doen van de Duitsers willen krijgen. De Duitsers dienen lid te worden van allerlei nazi-organisaties en via onderwijs en media moet de nazi-ideologie overgebracht worden aan de burgers. Dit proces wordt ook doorgevoerd in de door de Duitsers bezette gebieden. Aldus krijgt ook het Murmellius hiermee te maken.

Vanaf september 1940 valt het onderwijs in Nederland onder het nieuwe departement van opvoeding, wetenschap en cultuurbescherming, dat onder leiding staat van Prof. J. van Dam, een nazi-sympathisant. Richtlijnen van dit departement schrijven onder meer voor dat schoolboeken die niet voldoen aan de nazi-ideologie vervangen moeten worden. Afgekeurde bibliotheekboeken worden verstoep op zolder en de conciërge van het Murmellius krijgt de opdracht niet geschikte bladzijden uit de lesboeken te snijden. Niemand op het Murmellius stelt een tomeloze ijver tentoon bij de uitvoer van deze verplichtingen. Als de leerlingen verplicht naar een voorstelling moeten van de nazi-propagandafilm *Hitlerjunge Quex*, komt een derde van de leerlingen niet opdagen. Rector Kamerbeek moet onder druk van de burgemeester de namen van de absente leerlingen doorgeven, maar er worden uiteindelijk geen maatregelen tegen hen genomen en de zaak loopt met een sisser af. Autoi Esmen, de leerlingenvereniging, weigert zich in te schrijven in de Cultuurkamer en wordt daardoor opgeheven. De leerlingen organiseren voortaan hun feesten thuis en vermaken zich dan prima.⁸ Door verschillende benoemingen bestaat in 1943 het gehele college van curatoren van het Murmellius uit NSB-ers. De samenwerking tussen deze curatoren en de docenten verloopt uiterst stroef.

Enkele (oud-) leerlingen raken actief betrokken bij het verzet tegen de Duitsers. Jan Hemelrijk en Bob van Amerongen, de zonen van rector Hemelrijk en docent Van Amerongen, beginnen een ondergrondse verzetsgroep in Amsterdam: Porgul en Perulan. Deze groep is gespecialiseerd in het maken van vervalste identiteitskaarten, onmisbaar voor onderduikers. Ook hun vaders voorzien zij van dergelijke identiteitsbewijzen. Loes

Jan Hemelrijk (links) en Bob van Amerongen (rechts)

Pasfoto van Hemelrijk sr. voor het valse identiteitsbewijs

Gompes schrijft in 2013 het boek *Fatsoenlijk Land* over de werkzaamheden van deze PP-groep.

Ook Vincent Weyand, die in 1943 examen doet, gaat het verzet in. Hij biedt hulp aan Joodse onderduikers, met name in de omgeving van Ommen. Hij loopt tegen de lamp en sterft in februari 1945 in concentratiekamp Buchenwald. In diezelfde periode zit ook zijn oud-rector Hemelrijk gevangen in dit kamp. Het is Hemelrijk die de naam van Vincent na de bevrijding van het kamp in de administratie tegenkomt.

In het voorjaar van 1942 verdwijnt Erik ten Raa van school. Niemand weet waar deze leerling uit klas 5 zich bevindt. Jaren later blijkt dat Erik een lange reis heeft afgelegd richting Engeland. Via vele omzwervingen door allerlei Europese landen komt Erik inderdaad aan in Engeland en sluit zich aan bij de R.A.F.

Van Dam van het departement van onderwijs laat in een officieel schrijven weten dat leerlingen en leraren op scholen een positieve instelling moeten aannemen, zoals het de Nederlanders betaamt. In zijn opvatting houdt dit ook in dat men een samenwerkende houding aanneemt ten opzichte van de Duitsers. In 1941 worden speciale inspecteurs aangesteld om 'terreur'

⁸ Ibidem, p. 188.

tegen NSB-ers en hun kinderen op school te bestrijden. Hoewel het aantal NSB-leerlingen op het Murmellius zeer klein was, krijgt de school toch te maken met deze inspectie. Drie vaders, allen lid van de NSB, melden zich bij rector Kamerbeek met klachten over de 'terreur' van medeleerlingen tegen hun kinderen. De docent geschiedenis, Alewijn Visser, wordt door de burgemeester op het stadhuis uitgenodigd en krijgt daar de goedbedoelde waarschuwing dat NSB-ers het wellicht op hem gemunt kunnen hebben. De burgemeester drukt Visser op het hart voorzichtig te zijn in de geschiedenislessen.

Visser komt inderdaad niet lang daarna in de problemen. Een leerling uit de derde klas, een jongen die al zijn tijd besteedt aan de Jeugdstorm, heeft geruime tijd gegevens over zijn geschiedenisdocent verzameld en dit 'dossier' aan zijn vader gegeven, die het vervolgens heeft doorgespeeld naar Den Haag. Een inspecteur komt naar het Murmellius en ondervraagt Visser, die teveel tijd zou hebben besteed aan het koningshuis en zich kritisch zou hebben uitgelaten over de nazi's. Visser wordt beschuldigd van sabotage, maar er wordt verder geen werk van de zaak gemaakt. Door zijn vele activiteiten bij de Jeugdstorm verlaat de desbetreffende jongen het gymnasium. Na de oorlog staat de vader vanwege zijn oorlogsactiviteiten terecht. Visser kan het niet nalaten bij de rechtszaak aanwezig te zijn. Daar hoort hij tot zijn verbazing dat de desbetreffende vader de gegevens ook had doorgespeeld aan de Sicherheitsdienst. Hierdoor had hij het leven van Visser op het spel gezet.⁹

De dagelijkse lespraktijk tijdens de oorlog

Naarmate de oorlog voortduurt, wordt de impact op de dagelijkse lespraktijk groter. Door de verduisteringsmaatregelen moeten de lestijden worden aangepast en door de strenge winter van '41-'42, waarin een groot tekort is aan brandstof, vervallen de lessen op vrijdag. Als begin mei 1943 het schoolgebouw wordt gevorderd voor de Wehrmacht, moeten de leerlingen weer ondergebracht worden op verschillende locaties in de binnenstad. Gedurende de winters bestaan de klassen soms uit niet meer dan 8 leerlingen die met drie lagen kleren aan nog steeds kleumend in de les zitten en daar les krijgen van leraren gekleed twee overjassen. In hoeverre er echt nog sprake kan zijn van een les, is de vraag. Soms heeft de les meer weg van een gezellig samenzijn bij een warme kachel waarbij een enkele docent de leerlingen trakteert op pianospel met liederen van Chopin.¹⁰

Jongens uit klas 5 en 6 krijgen te maken met de dreigende Arbeitseinsatz: de verplichte arbeid voor de Duitsers. Bij verschillende razzia's worden jonge mannen opgepakt om vervolgens voor de Duitsers te moeten werken. Veel leerlingen uit de bovenbouw, jongens en meisjes, blijven thuis uit angst voor arrestatie. Hoewel later wordt bepaald dat jongens onder de achttien jaar en alle meisjes niet zouden worden opgepakt, is de angst nog steeds aanwezig en keren niet alle leerlingen terug naar school. Enkele leraren dreigen als krijgsgevangenen te worden ingezet. Dit wordt uiteindelijk voorkomen 'in belang van het onderwijs'.¹¹

In september 1944 lijkt de bevrijding nabij. Op de zogenaamde Dolle Dinsdag, 5 september 1944, is Nederland in een overwinningsroes door hoopgevende berichtgeving over de opmars van de Geallieerden. Het blijkt ijdele hoop. In deze periode bereikt het nieuws het Murmellius dat Dr. Hemelrijk gearresteerd is op zijn onderduikadres in Putten en waarschijnlijk hierbij om het leven is gekomen.

⁹ Ibidem, p. 170.

¹⁰ Ibidem, p. 186.

¹¹ Ibidem, p. 177.

Noord-Nederland gaat de hongerwinter in. Nog meer Murmellianen blijven thuis. De afstand tussen huis en school is te groot geworden nu fietsen schaars zijn en veel leerlingen moeten thuis de handen uit de mouwen steken om voedsel en brandstof bijeen te schrapen. Pas na de bevrijding in mei 1945 keren de leerlingen weer terug.

Op 14 mei 1945 worden de lessen hervat. Het valt de leerlingen niet altijd mee om in deze tijd van grote feestvreugde de aandacht bij de les te houden! Ook wordt in deze periode het heugelijke nieuws bekend dat Hemelrijk niet zoals eerder gedacht is gestorven, maar de oorlog heeft overleefd. Ook Van Amerongen en Kukenheim keren terug van hun onderduikadressen. De drie heren keren zonder al te veel problemen terug op het Murmellius in hun voormalige functies.

Sachsenhausen en Buchenwald

Na zijn ontslag als rector van het Murmellius geeft Hemelrijk les aan het Joods Lyceum in Amsterdam. Hij weigert de Jodenster te dragen en hoewel hij officieel op het adres van zijn zus in Amsterdam staat ingeschreven, woont Hemelrijk in de praktijk nog steeds in Bergen. Tot zijn eigen verbazing wordt hij daar met rust gelaten. In Amsterdam is Hemelrijk getuige van de eerste razzia's op de Joden. Dankzij zijn valse identiteitsbewijs ontkomt Hemelrijk.¹²

Na de arrestatie van zijn zwager beseft Hemelrijk het gevaar waarin ook hij zich bevindt. Zoon Jan, zoals eerder beschreven lid van verzetsgroep PP, regelt een nieuw identiteitsbewijs, waardoor Hemelrijk als Benjamin Piekar door het leven zal gaan. Uiteindelijk wordt er in 1943 in Putten een onderduikadres gevonden. Door de evacuatie uit Bergen voegen later zijn vrouw en twee jongste kinderen zich bij hem. De vrouw van Hemelrijk is geen Joodse en hun kinderen worden ook als niet-Joods aangemerkt.

Begin september 1944 gaat het fout. Door een anonieme tip over een verborgen radio wordt Hemelrijk op zijn onderduikadres in het holst van de nacht gearresteerd. Op verschrikkelijke wijze wordt Hemelrijk tijdens zijn verhoor mishandeld. Men dwingt hem daarna zelf het bloed van de vloer en muren op te dweilen. Een agent die hierop toezicht houdt, merkt op: 'Het lijkt wel, of hier een varken is geslacht'.¹³ In zijn cel neemt Hemelrijk 20 pijnstillers in, hem meegegeven door zijn vrouw, en snijdt met een stomp nagelschaartje zijn polsen door.¹⁴

Twee dagen later ontwaakt Hemelrijk. Het is Dolle Dinsdag en zijn medegevangenen hebben goede hoop dat de bevrijding nabij is. De gevangenen worden naar Vught gebracht en daar blijkt alle hoop op bevrijding vervlogen. Niet veel later wordt Hemelrijk op transport gesteld en naar het concentratiekamp Sachsenhausen gebracht. Tot zijn verbazing en ontroering komt hij daar oude

Het verzamelen van brandhout, Oosterburgstraat 1944

¹² Hemelrijk, Dr. J., *Zeven maanden concentratiekamp. Deel I Heinkelfabrieken*. (1952), p. 5-7.

¹³ Ibidem, p. 30.

¹⁴ Ibidem, p. 32.

bekenden en vrienden tegen. Uit deze contacten put hij kracht.¹⁵ Tevens weet Hemelrijk zijn Joodse identiteit verborgen te houden. Doordat hij geldt als Nederlandse gevangene heeft hij een betere positie dan hij gehad zou hebben als Jood.

Hemelrijk analyseert het kamp. Met een scherp inzicht zoekt hij naar overlevingsmogelijkheden. Hij zoekt en vindt werkzaamheden die de minste kracht kosten en het verblijf in de ziekenbarak vanwege longontsteking probeert hij zo lang mogelijk te rekken. Verschillende malen meldt Hemelrijk zich met klachten bij de ziekenbarak om zo enige dagen van rust te kunnen verkrijgen. Tussen alle ontberingen van ziekte, honger, sadistische kampbewakers en de dood dienen de gesprekken en intellectuele discussies die Hemelrijk voert met andere gevangenen als zijn geestelijk voedsel. Deze gesprekken en discussies kunnen soms hele dagen duren en gaan regelmatig over de waarde van het leven. Zo start Hemelrijk een discussie met de vraag wat men zou kiezen als men wist zeker in het kamp te zullen sterven: nog 8 maanden leven of nu sterven? Velen kiezen voor het laatste, maar niet Hemelrijk. Hij is niet zonder hoop, zelfs als die hoop er niet meer lijkt te zijn: *Het naakte leven moet zin hebben en de dood moet er de bevestiging van zijn, als het ware de proef op de som van je leven. Niet rusten, voordat je het vaste vertrouwen in de zin van leven en dood hebt verworven, hoe schemerig die zin ook blijft. Dat maakt je bestand tegen beproeving. (...) Al wat je overkomt buiten eigen toedoen en schuld, aanvaard je en schakel je in, als het ware in je levensplan, in vertrouwen op de onzichtbare logica van het toeval.*¹⁶

Vanuit Sachsenhausen wordt Hemelrijk op transport gesteld naar het concentratiekamp Buchenwald. De omstandigheden in dit kamp blijken nog erger te zijn dan in Sachsenhausen. In Buchenwald ziet Hemelrijk de transporten die vanuit Auschwitz en Sobibor aankomen in hartje winter in open kolenwagens. Van de 4000 mensen komen er 300 levend aan, veelal met bevroren ledematen. Hemelrijk heeft vooral moeite met de vele diefstallen die plaatsvinden. Gevangenen stelen in het holst van de nacht elkaars voedsel, kleding en schoeisel en Hemelrijk raakt zelfs op deze wijze zijn bril kwijt. Tussen de gevangenen is een levendige handel in dergelijke producten en sigaretten. Onverwachte daden van medemenselijkheid verwarmen Hemelrijk en hij vermeldt deze dan ook stevast in zijn latere herinneringen. Veel heeft Hemelrijk te danken aan zijn vroegere kennis Arie Treurniet, die in het kamp het hoofd van de *Bekleidungskammer* is. Via hem komt Hemelrijk aan kleding en soms wat extra voedsel.

In Buchenwald zet hij zijn overlevingsstrategie uit Sachsenhausen voort. Hij sluit vriendschap met de 28-jarige verzetsman Johnny, die hem doet denken aan zijn oudste zoon. Johnny is een ritselaar, die zijn naasten in het kamp regelmatig iets toeschuift. Hemelrijk waardeert zijn bravoure en opgewektheid. Aan Johnny biecht Hemelrijk op de dag van de bevrijding van het kamp zijn grote geheim op Jood te zijn. Johnny reageert verbaasd en zegt tegen Hemelrijk: 'Ik heb veel van u geleerd. En als ik terugkom, ga ik een heel nieuw leven beginnen, dat beloof ik u'.¹⁷

Begin april is er opwinding in het kamp: de bevrijding lijkt nabij. De bewakers zijn onrustig en de gevangenen vragen zich angstig af waartoe de nazi's in staat zullen zijn. Regelmatig klinkt het luchtalarm en het kamp maakt zich op voor evacuatie. Hemelrijk krijgt de tip zich te verschuilen in de barak en ontkomt zo aan executies en transport. Hij spant zich ten eerste in om ook medegevangene Johnny voor dit lot te beschermen en met succes. Op 11 april trekken Russische en Amerikaanse troepen het kamp binnen. Het is groot feest in het kamp. Een medegevangene merkt

¹⁵ Ibidem, p. 39-42.

¹⁶ Hemelrijk, Dr. J., *Zeven maanden concentratiekamp. Deel II Sachsenhausen* (1952), p. 65-66.

¹⁷ Hemelrijk, Dr. J., *Zeven maanden concentratiekamp. Deel III Leven en sterven In Buchenwald* (1952) p. 83

op dat Hemelrijk ongekend stil is: 'Je bent helemaal niet zo vitaal en opgewekt als vóór de bevrijding'. Hemelrijk antwoordt: 'Het is niet meer nodig nu, het gevaar is voorbij'.¹⁸

Wanneer de Amerikanen op zoek zijn naar een tolk die Duits en Engels spreekt, meldt Hemelrijk zich voor die taak. De Amerikanen ontruimen de kantoren en de woningen van de SS-ers en hun gezinnen. Hemelrijk benut zijn kans en neemt kleding, schoenen en eetgerei mee. Hier geniet hij van, maar de manier waarop de voormalige gevangenen soms wraak nemen op achtergebleven bewakers stuit hem tegen de borst. Bij sommige Duitse gezinnen in de omgeving van het kamp krijgen de 'Buchenwalder' een vriendelijke ontvangst met maaltijden. Hemelrijk is hier dankbaar voor, maar ergert zich ook aan de manier waarop veel Duitsers klagen over hun eigen leed dat hen wordt aangedaan door de bevrijders:

Het refrein was meestal hetzelfde:

1. *"Wir haben es nicht gewusst", wat er in de kampen gebeurde.*
2. *„Wir haben den Krieg nicht gewollt und sind alle betrogen“ „Alle? Door wie?“, vroegen wij dan. Op die vraag hadden ze niet gerekend. Ze wisten er ook geen antwoord op.*
3. *"Die Unschuldigen müssen jetzt leiden". Daarmee bedoelden ze N.B. zichzelf en andere Duitsers! "Hopeloos", dachten wij, "ze leren het nooit".¹⁹*

De Amerikanen dwingen de inwoners van Weimar een bezoek te brengen aan het kamp om daar met eigen ogen de verschrikkingen te zien. Hemelrijk is getuige van de rondleiding die zij krijgen langs de ziekenbarak waar medische experimenten werden gedaan, het crematorium, de hoog opgestapelde lijken en de lampenkappen van getatoeëerde mensenhuid waar de vrouw van de voormalige kampcommandant verzot op was geweest. Wanneer deze nette burgers een week lang dwangarbeid moeten verrichten in het kamp, ziet Hemelrijk dat niet zonder leedvermaak aan.²⁰

Samen met twee anderen onderneemt Hemelrijk de tocht naar huis. Zij moeten lange afstanden te voet afleggen en kunnen soms een lift krijgen. Onderdak vinden is niet altijd makkelijk. Een zekere keer moet zelfs de burgemeester er aan te pas komen om de inwoners van zijn gemeente te dwingen de mannen een slaapplek en een bord eten te bieden.²¹ In België is de ontvangst heel anders. Daar is men bijna beledigd als de mannen het zoveelste biertje afwijzen.²²

Amerikanen dwingen de inwoners van Weimar een bezoek te brengen aan Buchenwald, april 1945.

¹⁸ Hemelrijk, *Deel III Buchenwald*, p. 83.

¹⁹ Ibidem, p. 94.

²⁰ Ibidem, p. 90.

²¹ Ibidem, p. 100.

²² Ibidem, p. 102.

In Eindhoven aangekomen is er tijd voor een bad en krijgt men nieuwe kleren. Bij de medische keuring wordt Hemelrijk herkend door één van de artsen. De kinderen van zijn broer blijken op het Murmelliusgymnasium te zitten. De arts verbaast zich over de toch nog goede conditie waarin Hemelrijk verkeert. 'Onkruid vergaat niet', is het antwoord van de oud-rector.²³

Uiteindelijk keert Hemelrijk terug naar zijn gezin. De spanningen van de oorlog, de zorgen om haar kinderen en het verdriet om haar dood gewaande man hebben mevrouw Hemelrijk getekend. Op de dag na zijn thuiskomst leest Hemelrijk alle condoleancebrieven die na het nieuws van zijn vermeende dood zijn bezorgd. Hij schrijft bedankbrieven terug: *"De schrijvers heb ik bedankt en hen gerustgesteld, dat ik hun lof niet te ernstig zou nemen"*.²⁴

In Arnhem is Hemelrijk aanwezig bij de rechtszaak tegen overste Feenstra, zijn 'moordenaar', zoals Hemelrijk hem aanduidt. Feenstra was verantwoordelijk geweest voor de arrestatie en de daaropvolgende mishandeling van Hemelrijk, die nu tegen hem getuigt. Feenstra wordt veroordeeld tot de doodstraf en gefusilleerd.

Op aandringen van zijn vrouw zoekt Hemelrijk contact met Johnny. Tot zijn verbazing krijgt hij te horen dat Johnny gevangen zit in een interneringskamp. Het blijkt dat Johnny uit een NSB-familie komt. Samen met anderen knapte hij plunderkarweitjes op voor de Duitsers. Toen Johnny echter onder bedreiging van een wapen Joden dwong hun bezittingen aan hem af te staan, werd hij beschuldigd van verduistering van goederen ten nadele van de Duitse overheid. Hij werd gedeporteerd naar Buchenwald. Johnny wordt in Nederland veroordeeld tot 8 jaar cel. Hemelrijk koestert tegenstrijdige gevoelens:

*Had ik spijt ervan, dat ik hem met alle geweld heb willen redden? Nee, geen ogenblik heb ik zoiets gevoeld. Dat zou een miskennis zijn van de geheimzinnige draad, die door elk leven loopt. Het zou de verloochening zijn van een ervaring, die door zijn paradox tegelijk belachelijk en verheven is. En het zou de vraag, waar het om gaat, verstikken in plaats van haar voor beantwoording open te laten: 'wat betekende het, dat juist ik, een Jood, me geroepen heb gevoeld om tot elke prijs een jongen het leven te redden, die Joden bedreigd en beroofd had?'*²⁵

²³ Ibidem, p. 104.

²⁴ Ibidem, p. 109.

²⁵ Ibidem, p. 112.